© 2017 IJSRST | Volume 3 | Issue 8 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X

नाट्यशास्त्रे मण्डपस्योपयोगिता

नेहा राय
शोध छात्रा
आर0एस0एस0 कैम्पस,
भोपाल

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यत्र दृश्यते।।

नाट्यशास्त्रं नाम नटानां काय्यिम् नाट्यम् अथवा नटानां समूह नाट्यं तमश्रित्य प्रणीतशास्त्रं नाट्यशास्त्रम्। नाट्यपदेन नृत्यगीतवाघमिति तात्पर्यः। नाट्यं तनोषि सगुणा विविधप्रकारं नो वेति कोऽपि तव कृत्यविधानयोगम्। नाट्यस्य शुभे नक्षत्रे आरम्भे कृते नटानां तैस्सह दशकानां सहृदयानां कृते तत्फलमपि शुभं भवति। यथा– घनिष्ठा, हस्ता, चित्रा, स्वाती, ज्येष्ठा, रेवती इत्यादि घटिते मुहुर्ते नाट्यमंचनेन आयते फलसिद्धिः, कथमिति चेत् देवर्षि क्षितिपालपूर्व चरितान्यालोक्य धम्मादयस्तत्स्तावाश्रित भूमिकाभिनये स्यादर्थसिद्धिः परा। अर्थात् नाटके क्षिति नारदादि ऋषिनां व्यान्तरेण नाटकद्वारे दर्शनेन धर्मादि पुरुषार्थ सिद्धिः लभ्यते।

तत्रापि संगीतमय नाटकमंचने देवलोकस्थिताः अङ्गनापि वश्यः भवन्ति। नाट्यज्ञानं चर्तुवर्ग फलप्रदो भवति। अतः नरपामराणां सकलजनाकर्षकं चित्तचिरन्तनं सुललितं मनोहरं नाटकं रसमयं सहृदयानां हृदयेषु रसमुद्भाष्य वाञ्छितलोकं भावयति। तेन भावेन रसेन रोमाञ्चिताः आनन्दिताः सद्यः स्वकीयां मानसिकी शारीरिकां वेदनां दूरीकृत्य निमुक्ताः भविन्त। अत आह–यो यस्य दयितो भावः स तं नाटये निरीक्षते।

चतुर्वर्गफलप्राप्ति साधनभूतस्य मोक्षसोपानसरणेः रसात्मकस्य रमणीयार्थ प्रतिपादक शब्दमयकाभभेदस्य नाटकस्य सर्ग सृष्टिः उत्पत्तिविषये केचनसिद्धान्ताः प्रसिद्धा। ते अनुकरणादि पञ्चसिद्धान्ताः लक्ष्यन्ते।

1. अनुकरणसिद्धान्तः – असौ हिक्कति, कण्डूयति, चेष्टते इत्यादि क्वचित् बालः स्वाग्रजं वानुकरोति।

इदं नाटकमाप, अनुकरणेते, प्राक्परम्परात समाप्तब्ध। अनकरणप्रयोजनम्, आनन्दप्राप्ति।
यतयो, मनुयो अपि, आनन्दप्राप्ये् स्वसाधतायां भतन्ते अनुकुवन्तीत्ययः अत भरवायेण मुनिना, प्राचारितः प्रसारितः मर्त्यलोके नाट्यग्रन्थः।

मुनिप्रभोज्यग्रंथ चर्तुगसाधकत्वात् ''नाट्कं पञ्चमो वेद'' इति ऋतिः। प्रायः जनेषु आनन्दप्राप्तये कश्चित् कस्यचित् कार्यस्य हावभावचेष्टादोमननुकरणं करोति।

अतः अनुकृतिरेण नाट्यम् उत ''अवस्थानुकृतिनादियम्'' इति।
अतः अनुकरणसिद्धानतेन उच्यते यत् नाटकस्योयति परम्परातः अनुकरणेन भवति इति पक्षः।

2. दैवी सिद्धान्तः पद्धतिरियमपि प्रसिद्धा। नाट्यशास्त्रय अस्य त्रेतायुगे देवा ब्रह्माणं गत्वा लोककल्यणाय पञ्चम वेदस्य रचनां कर्त्तु प्रार्थितवन्तः। तेषां देवानां स्तुतिमंगीकृत्य चतुर्मुख–ब्रह्मा ऋग्वेदतः–पाठयम्, सामतः–गीतम्, भजुयतः अभिनयः अर्थतः–रसान् स्वीकृत्य पञ्चमो वेद नाटयवेदमररचत्।

जग्राह पाठयमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि।।

ब्रह्मसगनित्तरं ब्रह्ममनिवेशेन विश्वकर्मा नाट्यगृहस्य मण्डपस्य वा रचनाम्, अकारीत्। ब्रह्मा स्वशतसंख्यान शिष्यात् अपतसश्च प्रशिक्षणं प्रदाय प्रप्रथमतया नाकमंचनं कारितवान्। सर्वादौ पार्वतीपरमेश्वराभ्याम् अभिनयं संपादितवान्।

3. ऋक् सिद्धान्तः – ऋग्वेदे इन्द्र–मकत्संवादः विश्वामित्र नदी संवादः, यम यमी संवादाः सन्ति।

ये नाट्यस्य नाट्यशास्त्रस्य वा ऋग्प्रमाणं स्वीकते स्वकीयमात्मानं प्रेरयति। एतेषु संवादेषु यज्ञे भिन्नेः भिन्नेः ऋग्वेद ज्ञातृभिः पृथगुपस्थितैः संवादाः कृताः सन्ति। आधुनिक नाटके आपि तादृशः संवादाः सन्ति। अतः इदमपि, प्रमाणं भवति यत् नाट्यस्य बीजम् ऋग्वेदे वर्त्तते इति।

4. लोकनृत्यसिद्धान्तः– नट गात्रविक्षेपे इति धातोः निष्पन्न नटशब्दः नाटकशब्दश्च। नटं नृत्यप्रकृतिकं वैशिकं ग्राम्यं वा। अस्मात् कुच्चीपुड़ी, मोहिनीअवृम्, कथकली, यक्षगान, घूमर, भागवतमेला इत्यादि लोकनृत्यादेव नाटकानामुत्पत्ति समजनि।

5. पुत्तलिका (काठ की गुड़िया (गुड्डा) सिद्धान्तः – प्रो0 पिशेल– मत्रानुसरं पुत्तलिकानृत्येन नाटकानामुत्पत्तिः यथा– अधुनापि राजस्थानप्रान्ते पुत्तलिकानृत्यं सुविदितम्। महाभारते कथासरित्सागरे च अस्य नृत्यस्य वर्णनं प्रसिद्धम्। अस्मिन् नृत्यं कश्चन पुरुषः हस्ते सूत्र गृहीत्वा सूत्रे योजिता गुंफिताः पुत्तलिका स्वेच्छानुसारं तियति। इदमेव अधुना नाटके सूत्रं धरति असो सूत्रधारः भवति। सूत्रधारः नाटकस्य प्रधानः नटस्य नाट्यमञ्चनवयवस्थां सम्यक् परिकल्पयति।

एतेषु सिद्धान्तेषु वेदलीला, रामलीला, नाट्यलीला, चित्रलीला, चलनचित्रलिया क्रमिकाविकासेन एवं प्रमाणयति यत् अस्य नाट्यशास्त्रस्य उत्पत्तिः दैवीसिद्धान्त्तेन युज्यते। अस्य आदिमः प्रदक्ता ब्रह्मा ततः इन्द्रादयः ब्रह्मा समस्तजनकल्याणाय रसानुभूतये प्रयोजनकत्वेन प्रचारिते नाट्यशास्त्रं परिलक्ष्यते। तत्र हि ''अन्यद्भावाश्रायं नृत्यं नृत्तंताललयाश्रयम्''इति–श्रुतिः। अर्थात् नृत्याश्रयो भावः विभावानुभवरूपः।

प्रो0 राधावल्लभ महोदयेन लिखितं नाट्यशास्त्रविवेचने गात्राविक्षेप क्रमविषये सचित्रं सुविस्तृतं सुललितं व्याख्यां कृतम्।

नाट्यविषये आश्रयभेदः कार्यभेदः संज्ञाभेदः इत्यादि संलक्ष्यन्ते। तत्र आश्रयभेदस्तु नाट्यं रसाश्रयं (नाट्ये शान्तरसस्यादि गणनार वर्त्तते) किन्तु अन्यद्भावाश्रितं पात्राणां कश्चित् एकपक्षचित्रणं जायते।

नाट्ये न तथा नाट्ये पात्राणां सर्वाङ्गीणं चित्रणेन रसपरिपोषणं भवति। यत्याथिन्तिक रूपमरूते इदं तु भावरूपम्। रसस्य च पदार्थीभूतविभावादिक सम्बन्धात्मक वाक्यार्थ हेतु तस्मात् नाट्यस्य क्षेत्रं ब्रह्मुवेस्तृते भवति।

कार्यभेदाश्रये कार्यभेदै वा नाट्ये कथोपकथनमाणश्यवां भवति। नृत्ये न तथा तत्र केवलं भावनामेवाभिव्यञ्जना जायते। अत्र हि नृत्ये गात्रविक्षेपमात्रविषये आंगिकाभिनयाविशिष्टं भवति। अन्येथां तु अभावः संलक्ष्यनते।

आचार्यमतानुसारेण सर्वविधानां जनानां मनुष्याणां वा अनुकृतित्वात् नाटके सर्वविध ज्ञानं शिल्पमर, विद्या, कला, शास्त्राणि च समन्वितानि विद्यन्ते। अतः पञ्चमो वेद इति उपाधिमभजत्।
अस्मिन् नाट्यशास्त्रे सप्तत्रिंशदध्यायाः विषयानुगुणं परिलक्ष्यते। तथाहि

1. नाट्योत्पतिः, 2. मण्डपविधानम्, 3. रंगदैवतपूजा, 4. ताण्डवलक्षणः, 5. पूर्वरंगविधनम्, 6. रसाध्यायः, 7. भावनिरूपणम्, 8. उपाङ्गाथि, 9. अंगाभिनय, 10. चारीविधानम्, 11. मण्डलकल्पनम्, 12. गतिप्रचारः, 13. करयुक्तिधर्मव्यंजनम्, 14. छन्दोविधानम्, 15. छन्दोवृत्तिविधि, 16. अलंकार लक्षणम्, 17. काकुस्टारविदानार.

भरतमुनिविरचित नाटयशास्त्रस्य अनेकाः टीकाः वर्तन्ते। साम्प्रतम्, अभिनवगुप्तपादवयि विरचिता अभिनवभारतीयटीका एव प्राप्ताऽस्ति। परून मम्मद्यवार्य विरचित काव्यप्रकाशे गुप्तमहोदयात् प्राक्व्याकाऽणा द्विवाणाम् उल्लेखः सम्प्राप्ते। यथा– भट्टलोल्लट, शंक्रु, भट्टनाथकादयः तदुत्तरम् अभिनवभारती महोदयानां क्रम वर्त्तते।

नाट्यशास्त्रे मण्डप विधानम् : विघ्ने समुपस्थिते असाय भरतः विधातरिमुपागमत् तथा– विघ्नतिवारणोपायान् अपृच्छत् तर्हि ब्रह्मा विश्वकर्मणे–सक्तिक्षणमुक्तस्य नाट्यगृहस्य रचनां कर्तुमकथयत्। भगवता विश्वकमणा नाट्यगृहे निर्मिते सति ब्रह्मा तं गृहं आमुलं परीक्षितवान्। वेवांश्च अत्रवीत् यदस्य मण्डपस्य अल्पमशं विभज्य सर्वे जनाः एनं मण्डपं रक्षन्त सामान्यरूपेण मण्डपस्य रक्षणादायित्वं चन्द्रमस आसीत्। नाट्यमण्डले वतुर्दिग्रक्षणं इन्द यम वरूण कुबेरादयः कर्तुं स्तुमपास्थिताः तत्र छात्रा इदमप्युवतार यद् ये देवाः अत्र रक्षाथै नियुक्ताः ते देवा एव तत् तत् भागानांमधिठातृवेषा एवं भवेयुः।

दैत्या अकथयन भवता अयं नाट्यवेदः देवानां प्रसादनाय तथा अस्माकं परिजयाय निमितः। दैत्यकथनं श्रुत्वा ब्रह्मा अवदत् यद् भवन्तः क्रोधमा काणुः तथा अभिनभजन्य अपमानस्य भावना आव हृदयात् अपनभ्रन्तु।

एकदन्तरमेव रक्षा सर्वॉन् देवात् आविटिका गद्य प्रभृति नाट्यमण्डपे विधिपूर्वके यज्ञमतानिष्ठस्तु। नानाविधै5 रंगै अक्षतादभिः सम्पाद्यमात् वैद्यनंकरिणेन, बलिमंत्रौषधिभिः युक्तानां बिखरीनां होमद्वारा एवं भोज्यपेयदारेण पूज्यन्तु। यदा भरतमुनि अन्यान् मुनिगणान् व्याहरत''यत् धात्रा महयं नाट्यमण्डपस्य पूजायाः काय समधित तदा मुनयः अवदन् यद् भवान् कृपया अस्मभ्यं देवपूजनविधि निदिशतु।

शुभे मुहूते अनुकूलतिथौ तथा सुन्दरनिदोष वरूण कालावभाग विशेषे विप्रान् भोजनादिभिः तृप्तान् विधाय यत्र त्यजन्तु अर्थात् मण्डपमध्ये कृत्वा नाटयमण्डपं रचयन्तु।

आधारशिलापवसे रात्रौ नानानिधै भोजनैः सुगन्धितद्व्यैः पुष्पैः फलादिभिः अलंकरणं सम्पादयन्तु। सम्पूणे मण्डपे जाते, उत्तमे काले सतिशोभकरणे मण्डपस्य स्थापना विधेया। वैदिककाले वेदलीला

इत्युक्ते यज्ञविधानं यत्र यज्ञानविधानं यत्र सततोभद्रमण्डलानां आधियत्यधि देवानां समचनं विधीयते तथा शैव–वैष्णव शाक्त यज्ञ विधानं ऋत्विग्भिः क्षेतभिः उद्गातृकिः ब्रह्मणै विधीमन्ते।

किंव त्रेतायुगे रामलीला, द्वापरे कृष्णलीला बलौ तु चलनचित्र राजा हरिश्चन्द्र एवं महाभारतादिकं तदाधारीकृत्य रचितानि नाटकानि मञ्चयन्ती। भण्डपस्य आधारस्तम्भकारे संकल्पः भवति।

इदं शिल्पज्ञः कामिकः स्तम्भद्वारा भित्ति तथा नेपथ्य गृहं विाविहितेन कारयेत् रंगपीठमुभगतः उभयोः पाश्क्योः रंगपीठस्य मापस्य समीपे चतुः स्तम्भै, युक्तानां मत्तवारिणीनां रचना विधेया।

इह प्रेक्षागृहं दृष्ट्वा धमिता विश्वकर्मणा
त्रिविधः सन्निवेशश्च शास्त्रतः परिकल्पितः।।

निष्कर्ष :

इदं शास्त्रं नाट्यशास्त्रम् भरतमुनिना विरचितं लोकोपकाराम समस्तजनरंजनाय विविध रसउत्पादानाय धर्माभीदि समस्तरंजनाय विविध रस उत्पादानाय धर्माभादि सिद्धिः प्राप्तये इदं प्रमुख वर्तते। काले काले शास्त्रेऽस्मिन् जनैः परिवर्तनं अलीक्ति। जनाः कालानुगुणं एकविधं नाट्यम् दुष्टुम नेच्छन्ति। अतः वैदिककालादारभ्य विविध परिवर्तनम् कृत्वा इदानिमतन् काले चलचित्र एवं प्रसिद्धम् तत्रापि भेदाः प्रेक्षाकानुगुणं निर्देशिकाः नाट्यस्य विकसितं रूपं जनानां पुरस्तात् समुप्स्थापयन्ति। यथा बाहुबलि पद्मावत् इत्यादयः। किन्तु नाट्यशास्त्रस्य याः मुद्राः याचिन् नृत्यानि एवभावाः सन्ति। ये च रसा सन्ति एतेषां सर्वेषां परिवेशणं सहृदयान समक्षं कालानुगुणं अवस्थानुगुणं योजनं विहीतम्।

अतः अस्माकार संस्कृत साहित्ये यानि नाटकानि सन्ति तेषाम् भवनं प्रेक्षाकानुगुणं भवति। तर्हि नूनमेव संस्कृत साहित्यं काव्यदीनां अपि जनेषु महत्वा प्रचारः भवति। अतः लेशमात्र संदेहो नास्ति।

खेदस्य विषयोऽयम् साम्प्रति कालेपि लोके संस्कृतनाटकानाम् तथा प्रचारः नास्ति। कारणं साधनानां अभावः योजनानां अभावः संस्कृत जनेषु उदासीन भावः एवं हि कठिनशब्दाः प्रयोगः।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची :

1. नाट्यशास्त्रम्, श्री राधावल्लभ त्रिपाठी
2. संस्कृत नाट्य संस्कृति, डॉ0 कमला जोशी
3. नाट्यशास्त्रम्, डॉ0 पारसनाथ द्विवेदी
4. नाट्यशास्त्र का वैदिक आधार, डॉ0 नीहारिका चतुर्वेदी
5. नाट्यशास्त्रम्, – प्रो0 ब्रजमोहन चतुर्वेदी
6. नाट्यशास्त्रम्,– डॉ मनोज कुमार ठाकुर